Бокыбаев Нурбакыт Абдыгалиевичтің «6D020400 - Мәдениеттану» мамандығы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алуға ұсынылған «Цирк қазіргі мәдениет перфомансы ретінде» тақырыбындағы диссертациялық жұмысының

АҢДАТПАСЫ

Зерттеу жұмысының жалпы сипаттамасы. Бұл диссертациялық зерттеу Қазақстан цирк өнерін фольклорлық, ритуалдық, театрландырылған және денелік-акробатикалық дәстүрлермен сабақтасқан бірегей мәдени феномен ретінде кешенді түрде қарастыруға арналған. Зерттеу цирк өнерінің тарихи тамырларын Ұлы даланың мәдени кодтарынан іздеп, кеңестік мұрамен өзара байланысын талдайды. Зерттеу жұмысында цирктің посткеңестік мәдени парадигма жағдайында трансформациядан өту жолын және ұлттық бірегейлікті қалыптастырудағы рөліне баса назар аударылады. Қазіргі цирк өнерінің Қазақстан мен одан тыс кеңістікте интеграциялану жолдары қарастырылады.

Зерттеу жұмысының өзектілігі. Қазіргі жаһандану, ақпараттық қоғам және сандық медиа жағдайында бұқаралық ойын-сауық формалары үнемі өзгеріп отырады. Дегенмен, цирк өзінің перформативтік әлеуеті арқылы көрерменмен тікелей денелік, эмоциялық байланыс орнататын сирек өнер формасы болып қала береді. Қазақстан циркі де осы өзгерістерден шет қалмай, дәстүр мен жаңашылдықты біріктіру жолында өз жолын іздеуде. Осы үдерісті мәдениеттанулық талдау өзекті, себебі, ол тек көркемдік трансформацияны емес, сонымен бірге, ұлттық мәдениеттің заманауи кезеңдегі жауабын ашады.

Қазақстандағы цирк өнерін зерттеу – тек өнертанулық емес, әлеуметтік-мәдени мәселе. Цирк тек эстетикалық құбылыс емес, ол ұжымдық жады, ғұрыптық тәжірибе және ұлттық бірегейлікті қалыптастыру құралы ретінде де әрекет етеді. Осы тұрғыдан алғанда, цирк арқылы біз кеңестік кезеңдегі мәдени саясаттың салдарын, тәуелсіздік кезеңіндегі көркемдік еркіндік пен нарықтық талаптар арасындағы шиеленістерді де байқай аламыз.

Тақырыптың зерттелу деңгейі. Цирк өнері ұзақ уақыт әлеуметтік-гуманитарлық зерттеулерде, әсіресе Қазақстан мен посткеңестік кеңістікте назардан тыс қалды. Кеңестік дәуірден бастап қана ол дербес талдау нысанына айналып, Е.М. Кузнецов, А.В. Луначарский, Н.А. Хренов, Ж. Доминик, Р.Е. Славский, А.Я. Шнеер, З.Б. Гуревич, Ф.Г. Бардиан, С. Макаров, М. Немчинский, В. Баринов, Е. Гортинский, Л.С. Бабушкин және т.б. еңбектері цирктің синкреттік өнер ретінде ағартушылық-идеологиялық әлеуетін негіздеді. сипаттады. Ресейлік зерттеушілерден О.С. Клепацкая, О.В. Пятаева, О.Д. Буренина-Петрова, Л.В. Торопцева, И.В. Шерпилова, Е.В. Шумакова еңбектері цирк құбылысын кешенді түсінуге берік теориялық-тарихи база қалыптастырды.

Халықаралық әдебиетте цирк семиотика, перформанс және дене теориялары арқылы жаңаша ұғыныла бастады: P. Bouissac циркті белгілер жүйесі және визуалдық коммуникация кеңістігі ретінде сипаттайды; P. Tait «аэро-перформанстағы» дене мен мәдени бірегейлік тоғысын ашады; M. Neirick S. кеңестік цирктің идеологиялық

құрылымын сипаттайды; S. Ward циркті ұжымдық жады мен ұлттық нарративті өндіретін құрал ретінде ұсынады. Перформативтілікке қатысты J. Austin мен J. Butler тұжырымдары цирктегі сахналық әрекетті әлеуметтік шындықты қалыптастыратын механизм ретінде қарастыруға мүмкіндік берді. Сондай-ақ L. Stephens, G. Arrighi, H. Zisman, E. Fischer-Lichte және басқалардың еңбектері циркті қазіргі мәдени перформанс, этикалық тәжірибе және мәдениеттер тоғысының алаңы ретінде қарастырады.

Отандық ғылыми негізде Ә.Р. Масалимова, А.Т. Құлсариева; Ж.А. Алтаев, Т.Х. Ғабитов, З.Н. Исмағамбетова, Г.К. Әбдіғалиева, А.Қ. Қарабаева, Қ.А. Затов және т.б. еңбектері цирк өнері Ұлы Дала өркениетінің жалғасы әрі құндылықтар жүйесінің бөлігі ретінде қарастырады. Қазақстанның дәстүрлі мәдениеті жөніндегі іргелі еңбектер А. Затаевич, А. Жұбанов, С. Мұқанов, М. Әуезов, М. Мағауин сынды ғалымдардың зерттеулері осы диссертациялық жұмыстың теориялық негіздерін құрайды. Қазақ циркі жөніндегі отандық еңбектердің ішінде Қ. Бегенов пен Н. Бөкебаевтың монографиялары және Д.К. Досбатыровтың зерттеуі маңызды.

Зерттеудің мақсаты мен міндеттері. Диссертациялық зерттеудің мақсаты – қазақ цирк өнерін дала дәстүрі, кеңестік цирк мектебі және қазіргі бірегейлік трансформациялар тоғысында қалыптасқан ерекше мәдени феномен ретінде кешенді мәдениеттанулық тұрғыдан талдау.

Аталған мақсатқа жету үшін диссертациялық жұмыста келесі **міндеттер** қойылды:

− қазіргі мәдени парадигма аясында циркті перформативті феномен ретінде қарастыру;

− цирк өнерін зерттеудің пәнаралық сипатын негіздеу, оны тірі мәдени практика ретінде талдау үшін қолданылатын әдістемелік тәсілдер жиынтығын - құрылымдық-функционалдық, герменевтикалық, этнографиялық және перформанс-талдау әдістерін негіздеу.

− цирк феноменін талдаудағы перформативтілік ұғымының аналитикалық мүмкіндіктерін ашу, циркті мағына, бірегейлік және эмоциялық қатысуды тудыратын мәдени поэзис формасы ретінде қарастыру.

− Ұлы дала мәдениетіндегі цирк өнерінің бастауларын айқындау, дәстүрлі перформативтік тәжірибелерді қазақ циркіне тән көркемдік формалардың тарихи-мәдени негізі ретінде талдау.

− сал-сері, ағашаяқ, қу-шаншар және басқа да далалық трикстерлер образдарын цирк әртістерінің мәдени алдандары ретінде зерттеу, олардың өнерлік және дүниетанымдық қызметтерін қазақтың перформативті мәдени жүйесі аясында ашып көрсету.

− арғымақтық өнерді қазақ даласында жабайы жылқыны қолға үйрету дәстүрінен (Ботай мәдениетінен) бастау алатын, шабандоздық өнерге негізделген перформативтіліктің басты формасы ретінде қарастыру;

− Кеңестік кезеңдегі қазақ циркінің мәдени ерекшеліктерін талдау, сол кезеңдегі идеологиялық стандарттарға қарамастан этникалық образдылық, репертуарлық ерекшеліктің сақталу және бейімделу жолдарын анықтау.

− этнографиялық зерттеулер негізінде посткеңестік кезеңдегі Қазақ мемлекеттік циркін ұлттық бірегейлікті репрезентациялаушы институт ретінде зерттеу, оның мәдени трансформация стратегияларын, сахналық этникалық өрнектерін және көрерменмен эмоциялық байланысын талдау.

− Nomad Stunts феноменін қазіргі цирктік мәдени кәсіпкерлік және перформативті бренд ретінде қарастырып, оның дәстүрлі өнер элементтері мен мәдени рәміздерді жаһандық медиа, кино және дипломатия кеңістігіне тиімді енгізу жолдарын анықтау.

Зерттеу нысаны – цирк өнері Қазақстанның әлеуметтік-мәдени, көркемдік және бірегейлік феномені ретінде.

Зерттеу пәні – қазақстандық цирк өнерінің тарихи және қазіргі кезеңдегі қалыптасуы, трансформациясы мен қызмет ету үдерістерінің мәдени, философиялық, перформативті және антропологиялық негіздері. Зерттеу аясында цирктің институционалдық тәжірибелері, рәміздік формалары, этникалық образдары мен мәдени репрезентация стратегиялары қарастырылады.

Зерттеудің теориялық-әдіснамалық негіздері. Диссертациялық зерттеудің теориялық негізі мәдениеттану, мәдени философия, әлеуметтік-мәдени антропология, постколониялық және посткеңестік зерттеулер, перформанс теориясы мен цирктану салаларын біріктіретін пәнаралық көзқарасқа сүйенеді.

Диссертациялық жұмыстың ғылыми жаңалығы.

1. Цирк өнері алғаш рет Қазақстан контекстінде тек көркем көрініс немесе бұқаралық ойын-сауық ретінде емес, қазіргі мәдениет кеңістігінде әрекет, бейне және ритуал тоғысатын, мағыналық күрес пен рәміздік реконфигурация жүретін перформативті феномен ретінде қарастырылады.

2. Зерттеуде цирк өнерін кешенді түрде ұғынуға мүмкіндік беретін пәнаралық әдіснамалық база алғаш рет тұжырымдалып отыр. Зерттеу аясында мәдениеттану, философия, әлеуметтік антропология, перформанс-талдау және сапалық этнография тәсілдері біріктіріліп, цирк өнері «тірі мәдени тәжірибе» әрі теориялық рефлексияның өзекті нысаны ретінде қарастырылды.

3. Перрформативтілік ұғымының цирк өнеріндегі мәні нақты талданады. Цирк әрекеті тек көрініс емес, мағына, эмоция және бірегейлік тудыратын мәдени перформанс ретінде қарастырылады. Бұл бөлімде John Austin, Judith Butler және Richard Schechner секілді авторлардың теориялары негізінде цирк дене экспрессиясы арқылы орындалатын, ғұрыппын тығыз байланысты, әлеуметтік мағына беретін сахналық әрекет ретінде зерделенді.

4. Жыршылық, айтыс, бақсылық және ұлттық ойындар сияқты дәстүрлі перформативтік тәжірибелердің тарихи-мәдени негізінде қазақ циркіне тән сахналық көркемдік кодтардың қалай қалыптасқаны жан-жақты қарастырылады. Сал-серілік өнер, палуандар мен трюктер алғаш рет жүйелі түрде талданып, олардың

перформативтік, ғұрыптық және мәдени сипаты цирктегі сахналық ойлау мен көркемдік құрылымның ретінде талданды.

5. «Далалық цирк» ұғымы ғылыми айналымға енгізіліп, оның классикалық еуропалық цирктен өзгеше репертуары, сахналық заңдылықтары мен эстетикалық кодтары сипатталады. Сонымен қатар, сал-сері, ағашаяқ және қу-шаншар сынды далалық трикстерлер цирк әртістерінің мәдени алдандары ретінде қарастырылып, олардың көркемдік және дүниетанымдық қызметтері қазақтың дәстүрлі перформативті мәдениет жүйесі аясында алғаш рет кешенді түрде сараланды.

6. Арғымақтық өнер Ботай мәдениетіндегі жылқыны қолға үйрету дәуірінен бастап қазіргі заманғы цирктік қойылымдардағы трюктік акробатикаға дейінгі тарихи-мәдени даму траекториясы тұжырымдалады. Арғымақтық өнер тек дене шеберлігі ғана емес, сонымен қатар сакралды кодтар мен рәміздік өрнектерді бойына сіңірген эстетикалық жүйе ретінде сипатталады.

7. Цирктің кеңестік идеологиялық дискурс жағдайында тек насихат алаңы ғана емес, сонымен бірге ұлттық бірегейлікті бейнелеу мен сақтау құралына айналғаны теориялық тұрғыдан негізделеді. Цирк кеңістігі бір жағынан социалистік утопияны насихаттайтын сахна болса, екінші жағынан этномәдени мазмұнды астарлы түрде жеткізетін перформативті орта ретінде сипатталды.

8. Қазақ мемлекеттік циркі этнографиялық материалдар мен сахналық қойылымдарды талдау негізінде ұлттық бірегейлікті репрезентациялайтын мәдени институт ретінде сипатталады.. Қазақ мемлекеттік циркі бүгінгі таңда мәдени мұраны қазіргі заман тілімен сөйлететін, ұлттық кодтарды қайта зерделеп, сахналық формада ұсынатын перформативті платформаға айналу үдерісі зерделенді.

9. Nomad Stunts халықаралық каскадерлер тобы қазіргі цирктік мәдени кәсіпкерліктің және перформативті брендтің үлгісі ретінде сипатталады. Осы тарауда алғаш рет олардың шығармашылық тәжірибесі қазақтың трюктік өнері мен этноэстетикалық бейнелілігін жаһандық киноиндустрия, медиа және мәдени дипломатия кеңістігіне тиімді түрде интеграциялаудың мысалы ретінде талданды.

Қорғауға ұсынылатын тұжырымдар:

1. Қазіргі мәдени парадигмада цирк өнері тек көрерменге арналған көрініс емес, дене қимылы, салт жора және көркемдік әрекет тоғысқан перформативті феномен ретінде сипатталады. XXI ғасырда цирк аренасы мағына үшін күрес алаңына айналып, мұнда әртістер, режиссерлер, көрермендер мен ұйымдастырушылар мәдени кодтарды бірге жасап, қайта құрастырады. Цирктегі дене бітіміне негізделген перформанстар, сахналық нарративтер мен визуалды-акустикалық эстетика қазіргі қоғамның өткенін қайта пайымдауға, болашақтың мәдени бейнелерін болжауға мүмкіндік береді.

2. Цирк өнері пәнаралық әдіснама бойынша мәдениеттанулық, философиялық-антропологиялық, эстетикалық, семиотикалық және әлеуметтік әдістердің тоғысында қарастырылып, оның перформативті кеңістік ретіндегі күрделі құрылымы негізделеді. Цирк сахнасы тек ойын-сауық алаңы емес, ритуалдық тәжірибе мен рәміздік мағына тудыратын, эмоциялық және денелік байланыс орнататын мәдени кеңістік ретінде сипатталады. Осы арқылы цирк әрекеті — тарихи қалыптасқан,

мағыналық репрезентация мен ұжымдық эмоцияны тудыратын перформативтік көркем форма ретінде тұжырымдалады.

3. Цирк өнері перформативтілік теориясы тұрғысынан қарастырылып, ол сахналық қойылым ғана емес, мағына, эмоция және бірегейлік тудыратын мәдени поэзис ретінде сипатталады. Перформанс ұғымдары циркті тек көріністік форма емес, әлеуметтік шындықты қалыптастыратын әрекет алаңы ретінде зерделеуге мүмкіндік береді. Цирктегі әртіс әрекеті мен сахналық кеңістік мәдени кодтарды, этникалық рөлдерді және идеологиялық мағыналарды көрерменге жеткізетін перформативті құрылым ретінде сипатталады.

4. Қазақ циркіне тән қимыл-әрекетке негізделген көрініс мен көркемдік кодтардың тарихи негіздері жыршылық, айтыс, бақсылық, ұлттық ойындар сынды дәстүрлі перформативтік тәжірибелер арқылы қалыптасқаны жүйелі түрде дәлелденді. Зерттеуде цирктің этнотарихи және ғұрыптық бастаулары мәдени-антропологиялық тұрғыдан пайымдалып, қазақ сахналық өнерінің «тірі» репертуар ретіндегі сипаты ашылады. Цирктегі денелік әрекеттер мен сахналық құрылымдар дәстүрлі мәдениеттегі синкретизмнің жалғасы ретінде қарастырылып, олардың қазіргі цирктегі трансформациясы теориялық тұрғыда негізделеді. Осы арқылы қазақ циркіне тән перформативтілік пен көркемдік тілдің генезисі айқындалады.

5. Сал-сері, ағашаяқ және қу-шаншар образдары қазақ циркінің мәдени-тарихи бастаулары ретінде кешенді түрде қарастырылады. Бұл бейнелер тек көркем бейне жасауш тұлғалар ғана емес, сонымен қатар эстетикалық, дүниетанымдық және әлеуметтік функциялар атқарған далалық трикстерлер ретінде сипатталады. Олардың шығармашылық қызметі күлкі, сын, ғұрып және поэтикалық сөз арқылы әлеуметтік шындықты айқындау және ұжымдық тәжірибені бейнелеудің маңызды тетігі болғаны айқындалады. Осы тұжырым арқылы цирк әртістерінің тарихи-көркемдік прототиптері мен дәстүр сабақтастығы нақтыланып, ұлттық цирк өнерінің қайнар көздері мен перформативтік табиғаты терең ашылады.

6. Арғымақтық өнердің бастауы жылқыны алғаш қолға үйрету Ботай дәуірінен бастау алады. Қазақтың шабандоздық өнері ат үстінде қойылатын трюктер ғана емес, қозғалыс арқылы этностық кодтар мен идеалдарды жеткізетін көркем әрі ритуалдық тәжірибелер. Бұл өнер дененің шеберлігі мен тепе-теңдігін ғана емес, ұлттық болмысты, батырлықты, табиғатпен үйлесімдікті бейнелейді. Қазіргі қазақ циркінде арғымақтық өнер визуалды бірегейліктің және перформативті тілдің негізгі элементтерінің бірі ретінде сақталып, ұлттық мәдениетпен байланыс үзілмейтін рәміздік мағынаға айналып отыр.

7. Кеңестік кезеңдегі қазақ циркі идеологиялық қатаң шектеулер жағдайында дамығанымен, өзінің репертуарлық құрылымы, сахналық образдары және көркемдік шешімдері арқылы этномәдени кодтарды сақтап, бейімдеудің ерекше жолдарын қалыптастырды. Цирк сахнасы бір мезгілде социалистік утопияны дәріптейтін насихат құралы болумен қатар, қазақтың дәстүрлі образдары мен музыкасын, акробатикалық мұрасын сақтап жеткізетін перформативті ортаға айналды. Осы аралықта Қазақстанда кеңестік жүйе талаптарына сай, бірақ этникалық ерекшеліктермен байытылған цирктік

мектеп қалыптасты. Бұл мектеп сахналық тілді дамытуға, шығармашылық әдістер мен құрылымдарды жетілдіруге мүмкіндік берді.

8. Қазақ мемлекеттік циркі посткеңестік кезеңде ұлттық бірегейлікті репрезентациялайтын маңызды мәдени институт ретінде қалыптасты. Цирк кеңістігінде жүріп жатқан мәдени тұрғыдан қайта құру үдерістері алғаш рет этнографиялық және перформанс-аналитикалық тұрғыда талданады. Цирк өнеріндегі бірегейлік трансформациясы алғаш рет «стратегиялық талдау», «позитивті демонтаж», «шығармашылық синтез» және «бірегейлікті нығайту» сатылары арқылы жүйеленіп, кеңестік мұрадан бас тарту мен жаңа ұлттық мазмұнды сахнада бейнелеу үдерісі ретінде эпигенетикалық өзгеріс тұрғысынан қарастырылады. Қазақ циркі қазіргі таңда «Скифия», «Ер Төстік», «Қар патшайымы» сияқты оқиға желісіне құрылған қойылымдар арқылы ертегі, эпикалық жыр және нарративтік жаңа форматты сахнаға бейімдеп, ұлттық эстетиканы жаңғырту мен сахналық тілді ұлттық дүниетаныммен үйлестіру бағытында маңызды қадамдар жасады.

9. Nomad Stunts халықаралық каскадерлер тобы қазіргі цирктік перформативті бренд пен мәдени кәсіпкерліктің ерекше үлгісі ретінде сипатталады. Nomad Stunts феномені дәстүрлі көшпенділік трюктерді, кәсіби этиканы жаһандық кино, медиа және мәдени дипломатия салаларына сәтті бейімдеудің нақты мысалы ретінде талданады. Зерттеу барысында олардың ұйымдастырушылық құрылымы мен жаттығу инфрақұрылымынан бастап, сахналық тіл мен ат үстіндегі күрделі трюктерге дейінгі тәжірибесі мәдени өнімділіктің жаңа формаларын қалыптастырғаны дәлелденді.

Зерттеудің тәжірибелік маңызы бірнеше салада көрініс табады: Қазақстандағы циркті ұлттық мәдени кодтың бір бөлігі ретінде қолдау және институционалдық нығайту; өнертану және мәдениеттану білімінде арнайы пәндерді енгізу; цирк педагогикасы мен режиссурасында дәстүрлі формаларды қазіргі сахналық қойылымдарға бейімдеу; креативті индустрия мен мәдени кәсіпкерлікте этнобағдарланған брендтерді және трансмедиалық жобаларды (Nomad Stunts үлгісімен) дамыту; халықаралық мәдени дипломатияда циркті жұмсақ күш құралы ретінде қолдану. Осылайша, диссертация нәтижелері теориялық білімді тереңдетумен қатар, мәдени саясат, білім беру және шығармашылық тәжірибеде қолдануға болатын әлеуетке ие.

Зерттеу нәтижелерінің апробациясы. Диссертациялық зерттеудің негізгі нәтижелері 7 басылымда ұсынылды, соның ішінде 1 мақала – Scopus деректер базасында индекстелген ғылыми журналдарда, 2 мақала – Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім саласындағы сапаны қамтамасыз ету комитеті ұсынған ғылыми журналдарда, 1 монография және 3 мақала халықаралық конференция материалдарының жинақтарында жарияланды.

Диссертациялық жұмыстың құрылымы. Диссертациялық жұмыс кіріспеден, үш тараудан, тоғыз тармақшадан, қорытындыдан, пайдаланылған әдебиеттер тізімінен және қосымшалардан тұрады.